

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ЗАПИСИ О ХАЈДУЦИМА

„Од Ариља пође кући преко Ступова
и онда од пушке ајдучке погибе.“¹

У западној Србији хајдучија је у турско доба била необично развијена. У 18. веку легенда помиње страшног Костреш-Харамбашу, који је хајдуковао по Златибору, посебно у Мокрој гори и Шаргану. И нека села у овој области основали су у 18. веку баш хајдуци. По Љубомиру Павловићу, Тометино Поље је засновао хајдук Тома Миљинковић, родом из околине Сјенице, а Мршеље хајдук Јовко Мршеља, досељеник из златарског краја.²

У 19. веку ситуација се није много изменила. Хајдучија царује западном Србијом и готово никад не јењава од Карађорђа до последњег Обреновића. Хајдучке дружине непрестано крстаре од Мораве до Дрине, од Маљена до Јавора. Потврђују то писма, извештаји и телеграми хајдучких старешина, окружних начелника и среских капетана.

Године 1809. Карађорђе шаље у Драгачево и ужички крај бимбашу Конду са двадесет бећара да хајдуке Милоја Копаџића из

Расне и Максима Ергузовића из Шенгоља „побију или к предаји иј принуде“. Због хајдука Конда се месец и по дана врзмао са својом дружином „кое по Драгачеву кое по Ужичкој“.³

У доба кнеза Милоша Србија је „огрезла“ у хајдучији. Првих година своје владавине Кнез врло често добија „на дар“ хајдучке главе и „ушеса“ баш из западне Србије. Колико ли је много Кнез видео хајдучких глава или живих хајдука у свом конаку у Крагујевцу кад се већ 1827. године јада свом брату Јовану да се већ уморио од примања многих хајдука? Поводом неких хајдука из Рујна (некадашњи златиборски и ариљски срез) Кнез ће брату писати: „Ја сам се већ уморио примати предају њину а после опет гледати гди у ајдучину иду“.⁴ Да је, заиста, било много хајдука у првој деценији Милошеве владе, потврђује и податак да је 1822. године кнез пожешке нахије Васа Поповић, по заповести Кнежевој, поставио између Ивањице и Маглича драгачевског буљубашу Сима Радовића са десет пандура „на нужна места по друмовима“, јер су се појавили хајдуци који пљачкају кирицијске караване. Хајдучија је била у пуном јеку и тридесетих година, мада је кнез Милош успео да драконским казнама прилично смањи број хајдука. Гроф Боа ле Конт у писму грофу де Рињи (1834) пише да је Милош за годину дана погубио више од хиљаду хајдука! Па ипак, 1835. године Кнежев брат, Јован, пише Књажеско-србском Совету, поводом хајдука у пограничним областима према Турској, да „ајдуци у врученој ми команди народу нашем овог лета много зла у грабежу њиови добара и у палењу сена, а и у самим неким убиствима починили су“.⁵

За време уставобранитеља хајдучија нешто јењава, али никад не престаје. Ђумругија са Василијине чесме, на Јавору, јавља 1845. године Попечитељству финансија да „догодило се у Србију, нашу страну да су се страшно показали ајдуци“ и отели преко хиљаду гроша од људи „на састанку у пазару“. Каса ђумрука на Јавору налазила се те и претходне године у опасности „од ајдучког нападенија“, те је предложено да се новац са ђумрука предаје у Ивањицу, среском начелнику „на сокраненије“.⁶

У доба кнеза Михаила (1861) наилазимо на реченице писане руком министра унутрашњих дела: „Више лица у ајдуке одметнуло се“, „Али док шума озелени, велика је прилика да ће се лопови и ајдуци јошт већма умножити“, „А зликовци су се опет јошт већма осмелили, при чему им јатаци на руку иду, а властима препону полагају, кријући ајдуке“.⁷

У време краља Милана (1884) начелници округа чачанског и ужичког закључили су у Пожеги да дизање народа у јавне потере за хајдуцима нема никаквог успеха, да треба установити неколико потајних чета „које ће крстарити и тражити хајдуке“, да треба уценити хајдучке главе — и моле министра унутрашњих дела да им одобри „извесне трошкове око хватања ајдука и издржавања тајних чета“. Начелник чачански, између осталог, предлаже министру да се потајници и сејмени, који су убили хајдука Петра Сконцуловића, а ухватили Прока Матковића и Илију Караклају, награде „медаљама за војничке врлине“.⁸

Средином последње деценије 19. века, за време Александра Обреновића, у Драгачеву се, због хајдука, води читав мали рат. Из телеграма, послатих 1895. године у Београд, сазнаје се да су у Дљину два жандарма рањена, а у Дубљу два, са једним потајником, убијена. Такође је у Горњем Дубцу један жандарм погинуо. Хајдуци из Вучковице изазивају капетана драгачевског на отпор, а окружни начелник образује чету од сто жандарма и сто потајника. Следеће године је разрезан, и купљен, прирез за хватање и утамањивање хајдука!

Хајдуци западне Србије задавали су велике бриге и Вожду, и Књазу, и кнежевима и краљевима, који су иза њих владали. Ови су их зато свирепо кажњавали: вешали, на точак разапињали, стрелјали. Али, као да је хајдука, из неког ината и пркоса, било све више. У овим крајевима, који су били природни „способ за ајдуковање“, олако се и због мале неправде у гору одметало. Овде се покаткад догађало да кмет кметовски штап кубуром замени, калуђер браду обрије и харамбаша постане, терзија кројачки аршин пибодовом надокнади. А покаткад је и опасних хајдучица и хајдучких „посестрима“ било! Једном се чак догодило да се и жандарм похајдучио: заљубио се, изгледа, у хајдучицу и због ње у шуму одбегао!⁹

Страх и трепат непрекидни били су хајдуци за среске капетане и начелнике, председнике општина и кметове, сеоске газде и варошке трговце. Страх за народне прваке и мирне домаћине. За свакога од кога је новац могао да се изнуди или политичка ујдурма направи. Од Бурмаза до Бркића селима је страх владао и хајке се за хајдуцима стварале. Страховало се од Кара-Павла и Малете, од Таћића и Јелисавчића, од Маринка Раковића и Николе Јевђовића, од Јосовца и браће Солдатовића. Дрхтало се од Бркића, Тимовца, Колара и Караклаје... Свакога је могла смрт на путу, у пољу, код ку-

ће, у сред бела дана, изненада да задеси. Самовољна хајдучка рука могла се на свачију главу окомити.

Доста трагова о хајдучким временима оставили су клесари на надгробним споменицима. Ти трагови су посебно поглавље кад се говори о записима са надгробника западне Србије. У овом раду биће говора о помену хајдука и њихових акција на надгробницима ширег чачанског и ужичког краја. О хајдуштву ће се говорити искључиво на основу клесарских сведочанстава на камену, али ће се, у циљу дубљег и свестранијег сагледавања проблема хајдуковања, користити и разноврсна ванспоменичка грађа, која ће, где год то буде могуће, допунити мање-више једнострану и штура клесарску казивања.

Разноврсни су записи који говоре о хајдуцима и њиховим крвавим работама, али су готово најчешћи они у којима се хајдуци не помињу изричито, већ се само каже да некога „грешном руком и осветном пушком“ убише зликовци. Но, занимљиво је поменути да има и таквих записа из којих се ни по чему не може наслутити да је покојник био жртва хајдучког напада. У њима се не каже ни да је покојник погинуо, ни да је убијен, већ само — умро! Тако за Јована Чарапића и Ивана Пашића, из златиборског Качера, пише да су умрли, иако се поуздано зна да су и једног и другог, 1886. године, убили хајдуци Маринко Јосовац и Тодор Станимировић.¹⁰ Овакви надгробни записи су, разуме се, изузетно ретки и тешко је објаснити зашто се у њима толико зазирало од истине.

Ако се распита ко се крије иза надгробне реченице: „Убише га зликовци“, најчешће ће се од покојникових потомака сазнати да су то били хајдуци.¹¹ На крајпуташу Владислава Милованковића, кмета и председника тијањске општине, уписано је: „Путујући из Чачка својој кући нападоше га зликовци на планини Јелици и нанеше му са оружјем грозну телесну повреду, од које тражећи лека пренет је у крагујевачку окр. болницу, где је и умро и тамо сахрањен 13. априла 1895. год.“¹² Истог дана и на истом месту настрадао је, са Владиславом, и Милош Јовковић из Зеока („Као председник погibe од зликоваца 11. априла 1895. г.“), а после седамнаест дана и Радован Јовичић из Граба, у Паповића забрану („Погину од зликоваца ноћу 28. априла 1895. год.“). Зликовце, који починише ова три убиства, предводио је хајдук Цоковац, тог априла нарочито опасан.

Чести су записи у којима се помиње да су баш хајдуци били виновници нечије смрти. У тим записима најчешће се казују место, време и начин погибије. Обично се гинуло на путу, при одласку или повратку у село. Хајдуци примењују чист тип друмског разбојни-

штва: нападају бусијашки, из заседа, невиђено ни од кога. Кмет Новак Петаковић из Дубраве „погибе невидно од ајдука у пољу Грабовици 1. ок. и престаи се и сарани се 18. октомбр. 1867. г.“ Трговац Тодор Кнежевић „погибе борећи се с ајдуцима на друму крај потока у Миросалц. 9. маија 1867. г.“, а уважени Благоје Вратоњић из Лисе „од стране хајдука уочи Госпођинудне 1885. год. на путу идући од куће судници ов. ниже гробља из пушака погибе и одмах испусти своју племениту душу“.

Ако нису могли да увребају жртву под ведрим небом, хајдуци су вршили нападе на кућу и ноћу, на спавању, препадали и убијали „планиране“ људе. Они тако убише газду Василија Николића из Радоваца и престашише му кћеркицу, која после десет дана од очеве смрти и сама умре. „Он (Василије) је живео 24. г., а крвнички рањен би између 28. и 29. јулија 1868. г. од хајдука у својој кући. После 20 дана од исти рана престаи се“. Уз запис, клесар остави и ликовну успомену на ту стравичну ноћ. Исклеса очеву и кћеркину фигуру. Отац у једној руци држи пушку, а другом милује кћер. Можда се тако и бранио од хајдука. А страшна је била ноћ у Радовцима. Са Василијем је тешко рањен и његов слуга Обрад Младеновић из Сеништа, али и један од хајдука плати главом. То сведочи запис на пожешком гробљу, у коме се каже да Обрад „од ране пушчане умрије коју доби бранећи свог газду Василија Николића из Радоваца; а Обрад уби на место једног од ајдука именом Веселина из Високе“.¹³

Узрок смрти ретко је помињан, али чињеница да су жртве били углавном богати људи, сеоске газде и трговци, указује да се често радило о отимачини новца. Отимање дуката наводило је „горске царе“ на проливање крви. Неколико записа то потврђују. У њима се каже да су хајдуци неком имућнику узели, отели, однели дукате или динаре. Због новца хајдуци убише трговца Миљка Ристића из пожешке Жежевице. „Изненада дођоше хајдуци, ухватише га у његовој механи и однеше из касе 3000 динара, и зато је свој живот изгубио од ајдучке пушке 18. августа 1888. г. у Жежевици“. Хајдуци „у боићкој меани по наводу . . . 6. маја 1891. г. за његови 200 дуката“ убише и двадесеттворогодишњег Радивоја Тодоровића из студеничког Понора, који је као „каплар болнички“ живео у срезу поцерском. Милош Јованчићевић из Гостинице „погинуо (је) од силније горски хајдука у Јеловој гори, кои су га опљачкали и паре однели 16. јула 1893. год.“¹⁴

Записи о нападима на људе ради отимања новца указују на чињеницу да је хајдучија била облик плачкашког привређивања и да

су хајдуци пљачкашким насилништвом долазили до олаке зараде. Том зарадом плаћали су пребивалишта код јатака и обезбеђивали све нова и нова зимишта, јер без добре награде мало се ко одлучивао за опасан јатачки посао. А осим новца хајдуци су, да би задовољили лунешке навике, отимали и разне скупоцене предмете: сат, прстен, одело, оружје — што ће се из неких записа који следе видети

Ређи су записи у којима се именују хајдуци. Страх од поновне и још прње освете није смео убицу да означи. Избегавало се име хајдука као име зла. Не споменути га! Име се означавало само онда ако је хајдук—убица погинуо или на робији скончао пре него је споменик покојнику исписиван. Но, има записа који су хајдуке злотворе именовали и у време кад су они били у највећем бесу. Из ината, из пркоса јачег од страха. Наиђосмо на двадесет четири хајдучка имена у камену урезана. Међу њима су имена „горских царева“ чувених широм Србије, али и пустошника чија је слава једва прелазила атаре једног среза.

И управо, овакви записи су најзанимљивији. Неки су сасвим једноставни. Састоје се из свега једне кратке реченице, у којој се само саопштава да је неко погинуо од тог и тог хајдука, а не казује се ни зашто, ни где, ни како. „Уби га Јелесије Биечевић из Брусника“¹⁵ — записано је на споменику Милисава Тадића из Дајића. Без помена да је Јелесије хајдук. А Јелесије је хајдуковао шездесетих година. Прво са дружином Маринка Раковића, а онда код харамбаше Николе Јевђовића. У миоковачком гробљу се помену име неког хајдука Сипића. На накривљеном сивом споменику је уписано: „Љубомир Веселичић из Миоковаца поживи 28. год., а погибе од хајдука Станисава Сипића 15. маја 1884. г.“

Разлози убистава се у многим записима не наводе. Они се само могу наслутити или од мештана сазнати. Није се увек због ћара убијало, него и из других побуда: из освете, из злобе, из пизме. Доказују то убиства људи из свога или суседног села, људи са којима су одбегли у хајдуке имали старих „закачки“, још из младости. Са трговцем Милосавом Виторовићем из Вучковице раскрстише браћа Станко и Јован Солдатовић. Они му, најпре, новац узеше па га онда, на путу, поново засретише, зато што су дочули да их је псима називао.¹⁶ Он „погибе од хајдука браће Солдатовића 21. маја 1886. год. у селу Вучковици на државном путу“. Илија Бошњаковић из златиборског Качера је убијен 1889. године од стране свог земљака Тодора Станимировића, хајдука из Јосовчеве дружине. Из записа се сазнаје да је Илија

„код поштени људи свако поверење добио, 7 пута кмет био, у рату одликован“ и да стога изазва „злобу“ код Тодора. Запис се завршава: „Вите, брате Срби, шта злоба уради!“¹⁷ На сличан начин пострада и Савко Андрић, председник добрињске општине. Он „погибе од кајдука Митра Коларовића из Добриње 28. маја 1894. г.“. Хајдук Колар је био некад Савков слуга, па се сада светио газди за неке стварне или умишљене увреде.

Извесни записи су дужи и они се налазе махом на споменицима пожешког и драгачевског краја, а односе се првенствено на време последњих „горских царева“ из деведесетих година, на „радикалске“ хајдуке, који су, најчешће, политичка убиства вршили. Они су застрашивали и убијали напредњачке и либералске прваке. Један такав запис забележен је на пуховском гробљу. Хајдуци, са предводником Бркићем, нападају жртву „усред бела дана“, слободно и изазивачки, не кријући нимало своје дело. Они престравише и опљачкаше напредњака Илију Нешовановића, тако да је, касније, умро у тузи. „Но највећу тугу однео је (Илија) са собом у гроб ту што га је чувени зликовац и харамбаша Бркић са своја 4 друга напао усред бела дана на њиви 1896. год;¹⁸ везана га одвео кући и однео му сто дуката.¹⁹ Страх што га је поднео од тих зверова у људском облику пореметио је његово радом изнурено тело и та туга за својом праведном тековином убрзала му је и смрт“.

Сличан је запис и на споменику Јеврема Сретеновића из Тучкова, напредњачког председника општине гугаљске.²⁰ У њему се препознају, и именују, исти зликовци који дрско опљачкаше Илију из Пухова. Они опет нападају „у пола дана“, али им је сада предводник хајдук Војко Тимотијевић. Тек што су преко дљинских брегова и Мораве измакли потери после похаре у Пухову над чича—Илијом, натрели су, у Тучкову, на нову жртву, газду Јеврема. Јеврем је „у свом трудољубивом домазлуку поживео 50. год, а својим одличним поштењем изабрат је за председника општине гугаљске, а према његовим добрим целима омрзнувши на њга непоштени и покварени људи наведоше зликовце хајдуке кои га у његовој ливади на кошењу ухватише 20. маја 1895. г. у пола дана, одузеше му сребрн сат и прстен и убише га 5 хајдука: Војко Тимотијевић, Илија Павловић, Милан Бркић, Дмитар Колар и Дмитар Трифуновић — сви из среза пожешког. Он је мученички од 7 хајдучкиг маузерових метака погинуо, кои су му више рана начинили“. Ево како одметници нападају: групно, по договору, отворено. Пуцају свих пет један за другим,

да се не зна који га уби. Лакше се на суду бранити, ако се, несрећом, падне у пандурске или жандармске шаке.

Још дрзовитији су, изгледа, били браћа Солдатовићи. Десетак година пре Бркића они су били горски господари Драгачева и ивањичког краја. Као да им је годило да их велика маса света посматра у крвничким акцијама, они нису презали да нападну човека и на великим скуповима. На обетини у Котражи, „пред целим светом“, они незалечиво ранише Танасија Милосављевића, председника суда општине миросаљачке. Танасије „би тешко рањен од хајдука браће Солдатовића из Лисе на котрашкој завјетини код цркве 18. маја 1886. год. пред целим светом који се на сабору састао беше. Услед тешких рана испусти своју мученичку душу 28. маја 1886. г. у 48. г. своје старости“.²¹

Тако је било у Драгачеву, гнезду радикала. А горе, у Старом Влаху, на граници према Турској, хајдуци су вршили чудне работе. Дружили су се са опасним пребезима и кријумчарима, па су им пограничне буљубаше сметале у раду. Кивни хајдуци су наносили штете царинским органима и светили се чуварима границе, не марећи за њихове националне заслуге. На врху Јавора још увек стоји мермерни крсташ храбром јаворском буљубашци кога устрелише два златиборска хајдука. „Ово је спомен гди почива раб божи Максим Јаушевић из Васиљевића, а храброг и чувеног буљукбаше јаворске границе, који је за храброс 1876. год. одликован сребрном медалом и споменицом, који поживи 32 год, а погибе 3. септембра 1880. год. од ајдука Милана Шишака и Јована Брашња пред кућом Боја Павловића из Кушића“.²² Храбри Максим лежи поред својих ратних другова, који погибоше у јаворској бици. Хајдуци му беху тежи од Турака.

Златиборски хајдуци су редовно контролисали сву трговину која се обављала преко „њиховог“ терена. Они су из заседа вребали златиборске и санџачке трговце, пресретали их на друмовима, пљачкали и, каткад, убијали. Убише тако нововарошког трговца Стевана Томића. У порти чајетинске цркве пободен је биљег са епитафом: „Стеван Томић, трговац из Нове Вароши, погинуо од зликоваца у Златибору 20. јула 1894. у 70. г. свога врло часног живота“. Иначе, по златиборским селима готово да и нема споменика хајдучким жртвама. По мишљењу Љубише Ђенића, доброг познаваоца живота Златиборца у прошлости, на Златибору није ни било много хајдучких жртава, јер је крај био сиромашан те није имало много да се пљачка, а многи домаћини од којих се новац могао измамити били су

главни заштитници и јатаци хајдучки! Зато су златиборски хајдуци чинили више зла у доњим, „туђим“ теренима: у богатим пожешким и лужничким селима.²³

Хајдуци су често мучили своје жртве пре него их усмрте. Понекад су усијаним веригама прљили тела, понекад лице ножевима грдили. Стравичне муке од хајдука поменуше се само у три записа. Хајдуци у Лиси 1866. године убише двадесетпетогодишњег председника Мијаила Солдатовића, а клесар убележи све зашто и како то би: „Млади овај преседник, да би позиву и заклетви својој одговорио, држао се закона по ком је зле и рђаве по заслуги његовој казнио, па зато код рђави падне у ненавист. Поводом ближни свој издан буде разбојницима са којима и они у погибели његовој учествоваше и у горке га муке турише: очи вадише, лице грдише и у тешкој муки испусти душу — за које нека им Бог суди“. Гнусници харамбаше Јевђовића искалише своју зверску душу на добром лишанском председнику. Како хајдуци муче, осетио је на својој кожи и седамдесетпетогодишњи газда Јован Томовић из Ласца. На овећем, накривљеном и потамнелом, студеничком крсташу у Лишанском гробљу чита се: „Од непријатеља горски хајдука мучен је бијо 1884. г.“ Морао је лазачки газда да претрпи претешке муке, чим је ускоро по хајдучком нападу умро. Грозна смрт задеси 1885. године²⁴ и напредњачког посланика Вељка Јаковљевића из Бершића. Њега хајдуци „ноћу везаше, на најгрознији начин мучише, сикиром исекоше и убише“. Како језива смрт сустиже несрећног Вељка најбоље се види из телеграма који је окружни начелник Браловић упутио министру Унутрашњих дела у Београду. Браловић, између осталог, каже да су осморица наоружаних људи извели Вељка из своје механе „у мрак понев секиру механцијску па одмакнув од механе за 200 корачаји убили га секиром, разбив му сву главу из које се мозак просуо и једно око избивено. На телу се налазе и 4 модрице од ударца ушњиком секире“.²⁵

Поменуто је неколико записа о хајдучким пљачкама. Понекад хајдуци и читаву имовину газди „пониште“. Запале кућу, посеку воћњак, упале сена, побију стоку. Дружина Ива Караклаје упропасти Милосава Вучићевића, трговца и председника брезовачке општине. Њега хајдуци „изненадно ухватише у кући 26. марта 1895. год. те га убише и паре узеше и осталу му имовину поништише“.

Смицали су хајдуци свакога ко им је на пут стајао и који је планиран да више земљом не ходи. Али, нису од њих гинули само они који су у смртни хајдучки списак убележени. Гинули су и они који

су их као потерници гонили. Притешњен хајкачима, хајдук је убијао свакога ко му на нишан први дође. Рудничанин Теодор Чивовић чекао је, заклоњен у једном липару, опасног хајдука Аксовца. Аксовац је реаговао муњевито, хајдучки. Повукао је обарач и погодио хајкача. Али је и Теодор опалио у истом тренутку прецизно, те и хајдук паде смртно погођен! Запис о овом невероватном смртном сусрету оста на рудничком гробљу. „Овде лежи мртво тело Теодора Чивовића из Рудника који поживи 34. г, а погибе 25. јула 1883. г. у потери од хајдука Радована Аксовца. Пуцаше и један другог убише!“ У потери за хајдуцима платио је главом и младић Драгоје из Табановића. На споменику у лоретском гробљу²⁶ је уписано: „Овде почивају кости Драгоја Благојевића, младића нежењена, који у 22. г. свог млађаног живота гонећи хајдуке погибе од хајдука Вранића и његовог друштва у Добрињи 27. јуна 1891. год.“. У Добрињи се, после осам година, поновила сцена са Рудника. Кажу да је млади Табановчанин опалио на хајдука чим га је опазио заклоњеног иза једне шупље врбе, и ранио га, али је брзооки Вранић био присебнији и тачнији: згодио је злосрећног младића посред срца. Иначе, и хајдук Вранић је погинуо у тој добрињској потери, што ће се видети касније, из записа на Вранићевом споменику.

Сасвим ретко се догоди да хајкач погине не од хајдучке, већ потерничке пушке. Нехотично, из забуне, или намерно, с леђа, због старих рачуна, од комшије гађан. Милован Илић из Бакионице „погину од пушке а од Маринка Бушића неотице терајући у чети хајдуке“ (1871). На већ поменутом Лишанском гробљу у Ласцу забележена је једна погибија „на стражи“. „Случајно погибе на стражи 10. октобра 1887. г.“ — уписано је на белом крсташу младића Мијаила Томовића. Мијаило није погинуо као војник, на војничкој стражи, већ као „цивилни“ стражар, који је мотрио да се хајдуци ненадано у селу не појаве. Да ли је погинуо нехотично, сам од себе или од неког другог, из епитафа се не сазнаје. Слично Мијаилу настрадао је и млади Будимир Ђукић из Брекова. Он „у 16. лету погибе на стражи неотично из пушке од свога другара 2. октобра 1895. г.“. Будимир је стражарио очекујући хајдуке Ива Караклају, Милана Луковића и Дмитра Равањца. Ова хајдучка тројка била је страх и трепет за грађане ариљског и ивањичког краја, па су они, да би се заштитили, истурали страже по раскрсницама и пролазним местима у селу. Стражари су задуживани да хајдуке, по могућству, убију или да обавесте угледније људе да се на време склоне ако хајдуци преко села намину.

Као хајкачи, „непланирано“ су гинули и они који су се ставили у одбрану нападнутих жртава. Видесмо какав је био крај младића из Сеништа који је бранио газду у Радовцима. Слично прођоше још неки. Тако заврши и Млађен Николић из Милићева Села. Он погибе „од ајдука бранећи брата свога; брат за брата погину 3. новембра у 1889. г.“

Кад се деси да потерник или нападнута жртва убије хајдука, следује му повећа награда. Јер, уцене за хајдуке, нарочито опасне, биле су велике. Зна се да је хајдук Јевђовић био уцењен са сто дуката, а да је за награду учесницима у потери и хватању његовом утрошено из државне благајне 1.630 цесарских дуката.²⁷ Браћа Солдатовићи су уцењени са по пет стотина цесарских дуката,²⁸ а потказивач Јосовчев добио је награду од 4.800 динара.²⁹ За Бркићеву уцену бачена је нечувена сума: 15.000 динара!³⁰ На надгробнику поменутог младог Обрада Младеновића, који је убио хајдука Веселина из Високе, помену се награда, али је споменик опузнуо и не разазнаје се о коликој се суми ради. Препознаје се само, на основу заосталих искрзаних слова, да је награда била у цесарским дукатима.

У записима се с поносом наглашава кад хајдук изгуби главу. Случај Веселина из Високе и Аксовца о томе јасно говори. Један запис на бељинском гробљу хвалисаво објави неуспеле нападе хајдука на газданску кућу. Домаћин се надао хајдуцима, па их је чекао спреман, с пибодовом, или је жандарме у кућу добавио. „Хајдуци нас три пута нападали и паре отимали па су зато сва три пута изгинули“. Међутим, проверавањем истинитости овог записа утврдило се да су хајдуци стварно безуспешно нападали, али да ниједном нису изгинули. Погибија хајдука била је само домаћинова велика жеља, коју је он, конфабулирајући, приказао као готову чињеницу.

Записи о хајдуцима ређају се непрекидно све до 1896. године, када заувек нестаје масовна хајдучија. Те и претходне године су побијени или похватани сви главни хајдуци. Ухваћени су Бркић, Војко и Сима Миљинковић, а побијени Колар, Караклаја, Џоковац и Илија Павловић. Нестанком ових, и других, хајдука прохујао је и последњи, можда и најопаснији, циклус хајдучије у западној Србији. После Бркића јавиће се ту и тамо тек понеки хајдук мањег калибра, без ореола правих хајдука. Они ће деловати појединачно или у друштву са највише два-три друга, али ће, као положаре, лупежи, кесеције и пржибабе, остати без икакве подршке у народу, без јатака, и зато ће брзо налетети на жандармске куршуме или пасти у руке власти. У једном запису поменуше се два хајдука из 1898. године. На накривљеном и

у земљу утонулом споменику, у коштунићком гробљу, записано је: „Љубомир Веселиновић из Коштунића поживи 40 г; а погибе (код) своје куће 24. маја 1898. г. од зликоваца хајдука Николаје Ђатовића из Трбушана и Дмитра Милићевића из Бешића...“ Кажу у Коштунићима да су и оба хајдука погинула код Љубомирове куће. Љубомир је друговао са Николајем и Дмитрим, па му пало на памет да их изда. По договору са њим, жандарми су му опколили кућу, а он им из дворишта дао неки уговорени знак. То опазе увек сумњичави хајдуци, па га здиме кроз прозор, а затим и сами изгину у сукобу са жандармима.

Трагови хајдучки зађоше и у овај век. Остави их страшни Радоје Караца из Доњег Дубца, који је за свега педесет два дана хајдуковања убио пет жртава. И док су његови претходници претежно смицали напредњаке и либерале, он се светио радикалским правцима, својим земљацима који су му „помогли“ да, пре него што се похајдучио, оде на робију. Два записа о томе сведоче. Дубочком кмету Јовићу Караца Радоје приреди ужасну смрт. Оби му лобању заворњем и остави је „на једном пању у ливадама“ да је после петнаестак дана косачи нађу. Зато на споменику остаде да Јовић „погибе од душманске руке од хајдука светског тиријанина навек... 28. маја 1907. г.“. После седам дана умукну и дубачки председник Стеван Војиновић. Њега „по наводу увати хајдук Радоје Караца у воденици, дово га кући, оте му одело и оружје и на силу отеро у планину и убијо“. И Стеван је заворњем усмрћен. Караца је, кажу Дубчани, под левим скутом гуња, у нарочито ушивеном џепу, носио заворањ, који му је увек десној руци био на мети, за тренутан ударац. Заворњем је убијао „мукло“, да се не би одавао пушком, а меткове је чувао за сусрет са жандармима.

Четири године после Караце појавио се као зликовац Горачанац Милић Васиљевић—Маћанин.⁸¹ Он је учинио најужасније убиство од свих хајдука. Грозна смрт Пауна Главоње, горачанског кмета, најбољи је пример за то. На Пауновом споменику, у Расовачком гробљу, уписано је: „Па на свом имању пресрети га зликовац па као бесан јурне с ножем и удари га где му срце стоји па му ни то не буде доста: он га обори пода се и осече му главу, и покојник премину и Богу душу даде у 4 сата после подне 24. јуна 1911. године; кое сад одговара за ово дело Милић Маћанин из Горачића“. Страшније убиство није приказано ни у епској поезији. Обузет патолошким афектом и кататонском помамом, Милић Маћанин, са суженом свешћу, ножем празни своја пожарна стања и смирује „кривичну“ снагу психомо-

торних немира. Паун Главоња је тако језиво остао без главе зато што је купио неку Мићанинову њиву, док је овај због неке кривице робијао. На истој њиви Маћанин је, кад се вратио са робије, пререзао грло несрећном Пауну. Због оваквог, свирепог и ужасног, убиства и данас се у драгачевским селима за неког напасног, загуљеног и „недоказаног“ човека каже: „Треба њему Милић Маћанин!“

Својевремени хајдуци појавише се у току првог светског рата. То беху тзв. комити. Времена праве хајдучије су прошла, па се и назив хајдук изменио. Нови назив комита није адекватна замена за хајдука. Ова бугарска реч ушла је у наш језик почетком овог века, а означава „шумског“ човека, одметника у гору ради борбе против турског завојевача. Ако би се дословно превела, најприближнији би јој адекват био четник, али у смислу који је ова реч имала пре балканских ратова. Почетком овог века, кад су се српски и бугарски интереси сучељавали у Македонији, Срби су на македонском тлу организовали, против Турака, четничке, а Бугари комитске акције. Тада су се и четници називали комитима. Тај назив је, касније, пристао и уз људе који су се из пркоса према аустроугарским властима одметнули у шуме. То су, за разлику од старих, „кумановских“³² комита, „нови“ комити. Сведочанство о једном таквом новом комити остало је у књизи умрлих у брезанској цркви. У њој је за Војина Цмиљанића из Теочина уписано: „Погинуо као нови комит“. Комити су убијали понеког аустроугарског улизицу или жандарма, али су се можда више бавили отимачином и пљачком газдашких домова, нарочито оних чији су домаћини шуровали са окупаторском влашћу. У народу комите често називају и хајдуцима. Тај назив се среће и на надгробним споменицима и у црквеним књигама. Комите гробља махом запамтише као убице и пљачкаше. Они, због новца, убише немоћног старца Јеврема Софронијевића из Горње Добриње. На старчевом споменику пише: „Јеврема убише хајдуци у својој кући између 21. и 22. јула 1918. год.“ А не беше га тешко усмртити, јер старац „спреми у рат пет својих синова и три унука“ те оста сам у дому, без одбране. Због новца хајдуци-комити се окомише и на Војина Мијатовића из Буара, који „погибе 30. септембра 1918. г. од ајдука у својој кући“. Епитаф се даље наставља: „Новац узеше, живот не опростише“. Неко је Војину, вероватно из освете, обалио и разбио споменик са оваквим записом, па синови „и по други пут“ подигоше оцу нови, лепши и већи споменик, али са записом у коме је оно „погибе од ајдука“ замењено са „погибе од пљачкаша“. У новом епитафу, као из неког

ината и против освете, хајдуци су „унижени“ и „ољагани“ — названи су најружнијим именом.

Напад комита посредно се препознаје и у запису на зеочком гробљу. „Убише га крвопилни аустроугарски жандари; бранећи свог ближњег погибе у истом селу“ — уписано је на надгробнику Витора Лончаревића. Витор је, сиромах, бранио суседа газду, кога комити ноћу нападоше. Газда је добао из Гуче аустроугарске жандарме, јер се нападу надао. И у сукобу између комита и жандарма Витор ненадано погибе, али не од жандармске, већ од комитске пушке.³³ Зашто клесар истину преокрену, остаде тајна. Можда је повољније и за родбину и за покојника да се каже да је жртва пала од непријатељске, окупаторске руке.

Карактеристично је да се сви помени комита односе на 1918. годину. Све своје акције комити извршише последње године рата, и то у тромесечју које је претходило пробоју Солунског фронта и у данима када су се наши ослободиоци приближавали Србији. Тада су се они осилили, јер окупатор пропада, и као да су се плашили да им време, доласком мира, заувек пролази, журили су да што више „подвига“ учине. Доласком „солунаца“ комита нестаје, враћају се кућама. Неки, који су починили зла дела и према сопственом народу, и даље остају у шуми, али убрзо падају у шаке нове власти...

Посматрајући надгробне записе о хајдуцима, пада у очи да нема ниједног записа из времена Карађорђевог, Милошевог и уставобранитељске владавине. Не нађе се ниједан запис о Цаворини, Шадану, Бурмазу, Микавици, Бошњу, Платоњи, Зекавици, Татићима, Јелисавчићима... Све до друге владавине кнеза Михаила надгробници ћуташе о хајдучким работама. Тек од шездесетих година хајдучки записи се појавише и све до краја века се умножаваше. Непомињање хајдука из првих четрдесет година може се објаснити ређим подизањем и непостојањем споменика из тог периода, али зачуђује што се ниједан запис о хајдуцима не нађе из раздобља од 1840—1860. године. Да ли су у том периоду хајдуци били душевнији, па зла за собом не оставише? Или се то може тумачити знатно смањеним бројем хајдука за време уставобранитеља?

Шездесетих година хајдучких убистава је било прилично у моравичком и ариљском крају. То харамбаша Јевђовић и његова дружина смичу главе богатијих сељака. Из седамдесетих година записа о хајдуцима је сасвим мало! Осамдесетих година, међутим, хајдучких убистава је подоста и она се добрим делом могу тумачити и као последица разбукталих политичких страсти после оснивања првих по-

литичких партија у Србији. До тог десетлећа Србија је била беспартијна, па су и хајдучка злочинства чињена из ванпартијских мотива. Међутим, од 1881. године³⁴ почеше оштре партијске међусобице, које су од загрижених патриаста стварале покаткад праве крвнике. Тако је убиство поменутог посланика из Бершића чисто политичко. Вељко Јаковљевић је био „народно-владин посланик“, двогласац, па га, из следе политичке омразе, убише људи из радикалског табора. Не написа случајно начелник Браловић у свом телеграму за Београд да то убиство извршише не обични хајдуци и разбојници, „већ органи познатих српских анархиста“. Под анархистима овај повереник краља Милана и члан дворске камариле подразумевао је, разуме се, радикале. Разјарени радикалски људи су при Вељковом убиству имали и јатагане, и револвере, и пушке, али грозно злодејство учинише секиром, намерно, ради застрашујућег ефекта на своје политичке противнике. У време седмогодишње напредњачке владавине, а нарочито у доба „народног одисаја“, после пада напредњака са власти 1887. године, могао је хајдук, по налогу „партијских“ јатака, да убије неког напредњачког председника или кмета.

Осамдесетих година хајдукује и Маринко Јосовац, можда најчувеније хајдучко име западне Србије. Сељаци су говорили да је био „отрован ајдук“ и о њему са симпатијама причали, иако је био врло свиреп. Кажу да је умео да буде и великодушан, доброћудан и племенит! На надгробним споменицима наиђосмо на четири записа са поменом Јосовчева имена. Наводимо их по реду по коме су текла убиства. Јосовац је из освете убио Витора Петровића из Гостинице, јер му је Витор убио друга Тиосава Познановића. Витор се, са свог надгробног „стењака“, кукавно жали на своју худу судбину у подужем тужбаличко-поетском „монологу“:

„Јао мене, били свиету, погину гди се надо нисам.

Били свету, како се одмичеш, вечна кућо, како се примичеш.

Земља јесам, у земљу одлазим и дедове моје (да) полазим.

Нека Бог суди ономе по правди кои вако од мене уради.

Погинук од ајдука Маринка Јосовца и његови другова у 27. г,
а пог. 5. септем. 1888. г.“

На Митрића гробљу у Карану налази се запис: „Овде почива раб божи Марко Миловановић из Губина Дола кои поживио 55 г, а крвнички погинуо у својој кући 22г новембра м. 1888. г. од силног горскога кајдука Маринка Јосовца...“ На две Јосовчеве жртве указују

два мала споменика у Маковишту. Браћа Ђебићи, Иван и Богосав, убили су Јосовчевог друга Живка Бајевца, па их је Јосовац, као и Витора Петровића пре осам месеци, светећи друга, усмртио. Кажу у Маковишту да је Јосовац браћи Ђебићима, непосредно пред њихово погубљење, подвикнуо: „Ово није Бајевац Живко, већ Јосовац Маринко!“ На запуштеном гробљу у Маковишту, на коме се одавно нико не сахрањује, данас постоје један до другог два мала, накривљена и тешко читљива мермерна споменика, утонула у земљу. На првом се чита: „Иван Ђебић из Маковишта живи 25 г, а погибе од ајдука Јосовца 6. маја 1889. год. Диге спом. брат Јован и жена Јаночка“. На другом је запис писан по истом шаблону: „Богосав Ђебић из Маковишта живи 35 год. Погибе од ајдука Јосовца 6. маја 1889. г. Дигоше спом. браћа Рајко и Филип и син Теован“. Ђебићи су били браћа од стричева, што се види по томе ко им подиже споменик.

Деведесетих година, нарочито у драгачевском и пожешком крају, наста чиста партијска хајдучија. У време либералног полицијског режима и врхунца страначких сукоба, посебно после горачићког крвопрелића 1893, радикали су се противницима светили из хајдучких пушака. Каонски поп Урош Оцокољић можда је најбоље окарактерисао то црно време партијских хајдука, кад је о хајдуку Иву Караклаји записао: „Због чега је отишао у хајдуке писац не зна тачно. Неки причају због партијских разлога. Кажу: онда су сејмени напредњачки по Србији и жарили и палили. Сејмени и жандарми, прича се, да су били најцрњи елеменат људи. Лопови и робијашаши. Такви су били и пандури и потајници. Противници напредњака, да би силу силом одбијали, лиферовали су из народа типове, као што је био Иво и његова дружина. Иво је велику дружину имао. Сматрао се као народни бранилац од грубе силе власничке“.³⁵ Због овакве ситуације, из страха од радикалско-хајдучких куршума, обреновићевски председници општина све се чешће окружују пратњом сејмена — „чувара јавне безбедности“. Средином девете деценије учесташе убиства по селима уопште. Као да је завладало неко злодејско и људоморно време, у коме се приличан број сеоских житеља испизмио и зазлобио, па почео да незаконује и злотвори. А хајдуци готово 95 одсто убиства починише 1894—1896. године. То је време кад партијски хајдук Бркић чини са напредњацима и либералима осветнички дар-мар, а окружни начелник Шурдиловић све више повећава број жандарма и потајника да утамањује хајдуке по Драгачеву и околну њега.

Прва жртва осветничких радикалских куршума после горачишке буне био је загрижени напредњак Драгић Драшковић, највећи „локални“ кривац за смрт радикала пред горачишким судницом. Драгић је убијен осам месеци пре него што су Бркић и Војко учинили прво политичко убиство, убивши, у Миоковцима, „либералну перјаницу“ Живана Радојичића. На витком пешчару у Петковића гробљу записано је: „Овде леже посмртни остатци газда-Драгића Драшковића, трговца из Горачића, који је невино убијен у свом дому 16. марта 1894. г. у својој 50. години живота“. Драгића је убио најмљени моравички хајдук Миљко Мунитлак, уз саучесништво Јеремије Јоровића.³⁶ Миљко је исте године пао од потере, а Јеремија је следеће стрељан — па је то родбина Драгићева, као олакшање и утеху, уписала на споменик: „И на утјеху породице, Миљко Мунитлак из села Пресеке, главни злочинац, убијен је у потери као злотвор народни, а његов саучесник Јеремија Јоровић из Живице убијен је по пресуди 16. јуна 1895. г.“ Да Миљко и Јеремија нису једини кривци за Драгићеву смрт, сазнаје се из даљег текста, у коме се каже да ће „и остале злотворе приређене смрти Драгићеве“ стићи заслужена казна. Под осталим злотворима радбина је, наравно, подразумевала радикале из окружног радикалског одбора, од којих је и „приређен“ план за ово убиство. Запис се завршава: „Ожалостићена фамилија Бога моли и у нади живи да ће и остале злотворе приређене смрти Драгићеве јако сунце проказати а правда их Божја казнити“.

Нешто више од годину дана после Драгићевог убиства радикалско-хајдучка освета стигла је и Горачанца Мијаила Кнежевића, за кога Велисав Јањић каже да је био познати разбојник и лопов.³⁷ Мијаило је платио главом зато што је претресао и празнио јанџике и недра још врућих жртава горачишког крвопролића.³⁸ Хајдуци су му прекинули живот, а на споменику је остало да Мијаило „поживи 49 год, а погибе од кајдука 5. јуна 1895. год.“³⁹

Неколико хајдучких убистава из 1895. године већ је наведено. Све жртве хајдучке беху окорели напредњаци и либерали. Три Цокочеве жртве: Владислав Милованковић, Милош Јовковић и Радован Јовичић беху напредњаци. И све главе које те године падоше беху представници обреновићевског режима. Потврђује то и друшковачки покољ. Бркић, Колар и Војко Гугљанац убише председника и писара душковачке општине. То беше на Ускрс, када се Бркићу, како је сам говорио, досадило да више брсти по Маљену кријући се од напредњачко-либералског режима. Тада у душковачкој механи изгибоше председник Урош Филиповић и писар Тихомир Филипо-

вић. Урош је, по изјави Бркића на хајдучком процесу у Чачку, „го-нио радикале као Турчин“,⁴⁰ а Тихомир се као некадашњи радикал „пришуњао“ напредњацима да би под њиховом управом, као писар, био господин. Клесар Вељко Јанковић из Љутица уреза и председнику и писару готово идентичне епитафе, али је епитаф несрећном писару, кога уби Колар, нешто интересантнији: „Пред овим споме-ном почива Тихомир Филиповић, бив. писар општине душковачке, који поживи 26 г. свог живота. Својом науком са сваким лепо поживи и полага труд за народне и државне интересе. У томе звању погибе изненадно од хајдука у мекани душковачкој на Други Васкрс ове 1895. г.“ Клесар Вељко уреза фигуре обе жртве. У председничковој руци револвер тулумбаш, којим је кроз механски прозор пуцао на хајдуке пре него га је Војко Гугљанац прорешетао из магаџинке. Са Урошом и Тихомиром погинуо је и дућанџија Никола Николић из Љутица, који је, такође, био напредњак. Скресао га је Колар у главу кад је, преплашен, почео да бежи из механе. На омањем мермерном биљегу у Симовића гробљу, у Љутицама, стоји да Никола „погибе од хајдука на Други Васкрс 1895. год.“

Године 1895. хајдуци су иступали као радикалски „политички радници“, који су куршумима смењивали напредњачке и курџонске⁴¹ сукметице и регенте. Њихово писмо напредњачко-либералском капетану Белом Мемеду,⁴² писано 30. априла 1895. године у Субјелу, „у гори зеленој“, то потврђује. У њему хајдуци, с Бркићем на челу, псу-ју Белом Мемеду бога напредњачког и либералног и прете да се неће оканити док не скину „количину напредњачких и либералних глава“, јер су они својом „силом поганом“ отерали „најбоље српске синове у шуму“. И већ сутрадан по писму хајдуци доказише да се не шале. Они убише у Субјелу јаког курџона Јанка Божовића.⁴³ На драгачевском пешчару у субјелском гробљу клесар је уписао: „Овде пред овим ладним спомеником тихо почива раб божи пок. Јанко Божовић, часни домаћин, неуморни радник села Субјела, а који пожив(и) 63 г, а крвнички погибе од хајдука Бркић(а) и њег. друств. 1. маја 1895. год.“

Партијски хајдуци завршише партијски посао у Душковцима, Тучкову, Субјелу и у још неколико села. Бркић беше главни и можда једини прави идеални хајдук-партаист. Он је био ватрени радикал пре одласка у хајдуке, због партијских разлога се и одметнуо у маљенске шуме и само је, из страначке мржње, партијске противнике убијао.⁴⁴ Он није био хајдук пљачкаш, већ хајдук радикал.⁴⁵ Убиства је чинио искључиво из политичких разлога. „Политичка у-

биства он је вршио са страховитом мржњом и с неким скоро мистичним заносом“ — каже за њега Драгослав Јанковић у својој књизи „О политичким странкама у Србији XIX века“. Бркић никог не уби из личног користољубља и никог ко у политици беше неутралан или радикалски оријентисан. Он је једини хајдук тог доба за кога се сматра да је одржавао већу са Ранком Тајсићем, главом радикала у западној Србији. Он је и једини хајдук који је имао свој печат.⁴⁶

Од хајдучке руке падоше многи земљорадници, добростојни домаћини или народни прваци. Цело пролеће, лето и јесен „нагорели“ су страховали од препада хајдука. Али, запажено је да су хајдуци највећи део својих послова обављали у месецима бујања природе: априлу, мају и јуну. То говори да су многа убиства већ била добро планирана и утврђена за време зимишта, код јатака, и да су се за акцију само чекали пролећни дани. Спутане снаге и убијени досадом дугих зима и тамом скривених јатачких пребивалишта, хајдуци су са првим зеленилом априла тражили размах својих улежаних снага и у извршењу својих и јатачких планова празнили своје тамне нагоне. Ценећи по надгробним записима, преко две трећине од свих хајдучких убистава извршено је у поменутом три месеца, у мају највише. Убиства су, наравно, вршена и преко целог лета и јесени. Чини се да су нешто у порасту у предзимске месеце, пред одлазак на зимовање. Јер, за време снежног тромесечја хајдучка рука не ради.

Занимљиво је како су клесари портретисали, односно приказивали особине хајдучких жртава и хајдука. Хајдучке жртве, по клесарима, биле су готово увек по свему успеле личности. То су били људи економски јаки и друштвено угледни, са високим социјалним статусом и улогом, са поседовањем политичке моћи. Били су то главни и часни домаћини и трговци, „дични Срби“, врсни грађани, добре старешине својих домова. Њихова је реч била свуда главна, јер то беху редовно и људи од власти. Клесари им редовно придају и најпозитивније моралне квалитете. То су људи са „одличним поштењем“, са „добрим целјима“, са задобивеним поверењем „код поштењих људи“, храбри, одликовани у рату, итд. Тако је о њима, у ствари, мислила честољубива родбина, по чијој су поруџбини клесари и писали. Хајдуци су, напротив, мислили друкчије. Али, њихових речи, и оцена, на споменицима нема. Иначе, хајдук Војко је на суђењу хајдуцима у Чачку окарактерисао те поштењаковиће који су били уведени у Бркићев и његов смртни тефтер, или као велике партијце који се улагују полицији или као ценабете, насилнике и рчине „који

на свакога хоће да налете“.⁴⁷ Можда је Војко и био у праву. Многи властољубни председници и кметови осионо су се главарили, а имали су сличну психичку конституцију баш као и хајдуци! Били су лакосрди, дурновити, задрти, осветољубиви.

Насупрот хајдучким жртвама, хајдуци су, на споменицима, гнусни типови, потпуно опречни својим жртвама. Иначе, особине хајдука се врло ретко директно описују. На њих се најпре посредно указује описом начина извршења злодела. Из тих описа произилази да су хајдуци грозни, крвнички, разбојнички људи. Јер, од њих неко доби „грозну телесну повреду“, неко би „крвнички рањен“, а неко „разбојнички опљачкан“. На споменицима жртва се срећу и овакви подаци: „Мученички погинуо“, „У горке га муке турише“, „На најгрознији начин мучише“ и слично. Уз хајдуке најчешће нема никакве непосредне одредбе. Довољно је рећи: хајдук, па да све буде казано. Тек понекад се, уместо хајдука, упише само зликовац, али то зликовац служи као атрибутив уз хајдука („зликовци хајдуци“). На једном споменику за хајдуке се рече да су „силни“. Од хајдука појединаца дате су само особине Јевђовића, Јосовца, Бркића и Караца. Јевђовић је чувец, Јосовац — силан, Бркић — зликовац и харамбаша, Караца — светски тиранин! Бркић и његови другари су квалификовани и као зверови у људском облику. Та квалификација је, изгледа, преузета од Пере Тодоровића, односно из његове „Хајдучије“. Све одреднице поменутих хајдуцима, иако исказане са емоционалном осудом од стране родбине погинулих, у основи су тачне и добро одговарају уз наведена хајдучка имена.

Погинулих од хајдучке руке је доста. Њихова старост се креће од 22—70 година, али их је већина погинула у најбољој снази, пре четрдесете. Жртве старије од педесет година обично су трговци или мирни богати сељаци од којих се новац отимао, а они млађи су већином били људи са неком политичком функцијом: председници, кметови, писари. Све су то биле главе породице, кућне старешине, хранитељи и васпитачи деце. Без њих породице су остајале без главног материјалног и моралног ослонаца, па су биле изложене ненаданим економским, социјалним и психолошким неподобностима. Зато су у записима хајдуци-убице оштро осуђивани. Називани су злотворима, душманима, разбојницима, пакленим чедима, зверовима. Пошто се са хајдуцима нису могли понети и сами се осветити, а нису се, најчешће, могли понадати ни у земаљске власти и законе, покојници, или њихова родбина, су у помоћ, понекад, призивали више силе, духове. Веровали су да ће душмане, по логици хриш-

ћанске доктрине о кажњавању грешних, стићи божја казна, страшни суд. Видесмо да убијени Витор из Гостинице призива на Јосовчеву главу божји суд: „Нека бог суди ономе по правди кои вако од мене уради!“ На извесним споменицима је записано да душа убијеног одлази у „царство вечитог Бога“ да се тамо потужи на своје убице. Миладину Вујовићу из Граба „душа оде ка престолу Бога свевишњега да се тужи на злотворе своје“, а његова родбина дозива правду у помоћ: „О вечна и неумитна правдо Божја, суди им по делима њиховим!“

Прекор је некад упућиван директно убицама, да се, болом, дарне окорело хајдучко срце. „Еј зликовци, што на своју децу не помислите те му живот не остависте! Не дадосте ми зори сванути, ни душом данути, ни са мојом децом се поздравити!“ Тако се дозива са споменика Радована Јовичића, кога, на Јелици, пред вече, ухвати хајдук Караклаја, а уби га, исте ноћи, у предзорје, Џоковчева дружина. Ојаћена мајка Радивоја Тодоровића жално се, као у тужбалици, са надгробника свог младог сина, обраћа хајдуцима: „Кајдуци, жалосно је што му живот у најлепшем цвету узесте!“ Записи су осуђивали и клели. У народу се верује да је клетва редовно стижала не само хајдуке, него и наводаче, и јатаке.

Оптужбе су оштре, прекорне, болне. За хајдука се немаде ниједне благе речи, никаквог оправдања. Рекло би се зато да су сeosки житељи имали према „горским царевима“ само јаке негативне ставове. Али не беше тако. Јер, како бисмо објаснили чињеницу да су толики хајдуци дуго остајали неискорењени да нису имали подршку мноштва пријатеља. Вук Караџић је забележио пословицу: „Не може бити хрсезин без јатака“.⁴⁸ Тако и хајдук. Без добрих и бројних чувалаца, ни најбољи хајдук не би се могао у шуми одржати више од месец дана. Њих у стопу гонише опасне хајке окружних начелника Ђелмаша, Браловића и Шурдиловића, али без већих успеха. Није много помагала ни велика уцена, ни сашораванье села и рушење планинских колиба и пољских коларница, ни расељавање хајдучких и јатачких породица, ни повећање броја жандарма и по-тајника, ни ангажовање трећепозиваца и регуларне војске. Сеоски човек, уопште, гајио је култ хајдука и одметника од реда и закона! Имао је амбивалентан однос према овим дрзовитим самоглавим људима, али са преовлађујућом позитивном компонентом!⁴⁹ Идентификујући се са њима, земљоделци су иживљавали своје неостварене ћутње и ослобађали се притиска личних неуспеха и социјалних неправди. И зато су они симпатисали хајдуке, оправдавали многе њи-

хове поступке и као да су се утркивали ко ће им јатак бити. Зато су брдима западне Србије хајдуци могли „рат“ да иду, коло по Драгачеву да воде, прилоге на свадбе доносе! А јатаци су им били и богати, и сиромашни, и припадници супротних партија, и народни посланици, и пандури, и чиновници, и попови! Драгачевски хајдук Јован Солдатовић је изјављивао на суду да је имао око хиљаду јатака!

Постојање јатака се и на споменицима препознаје. Вук Караџић је записао: „Прави ајдук никад неће убити човека који му ништа не чини, већ ако да га наметне какав пријатељ или јатак.“⁵⁰ У извесним записима о хајдучким убиствима или пљачкама назире се чињеница да су баш јатаци држали у рукама судбине појединих људи и да су били прави виновници нечије несреће. На споменицима се срећу подаци да су хајдуци некога убили „по наводу“. Убиства по наводу разоткривају појаву да су „горски цареви“ често били слуге у замкама јатачким и да су извесне злочине чинили без своје воље, већ под притиском разних опадача, клеветара и пакосника. Никола Јевђовић учини опасну пљачку по наговору, односно наводу, завидних људи. Због њега председник лишанске општине Петар Срећковић мораде да напусти родно село Лису. На њега „рђави људи зависношћу њином подведу чувеног ајдука Јевђовића те га разбојнички опљачка; због тога пресели се у Ивањицу 1869. г.“ Јевђовић је похарао лишанског председника по жељи злонравних подводача. Био је обавезан да их послуша, јер су га чувањем задужили. Слично Јевђовићу чинили су и други хајдуци, па зато на споменицима читамо овакве реченице: „Хајдуци му по наводу живот узеше“, „Поводом ближњи свој издан буде разбојницима“, „Омрзнувши на њега непоштени и покварени људи наведоше зликовце хајдуке“, „По наводу увати га хајдук“ и сл.

Јатаци су били препреденији и од хајдука, и од полиције, и од хајдучких жртава. Са свима су били у дослуху. Они и јатакују, и подводе, и издају, и, чак, убијају. Руководе се једино могућношћу да неку корист за себе измаме. То што ће неком живот очемерити — њихових се срца не тиче. Зато су, на споменицима хајдучких жртава, окарактерисани горе од хајдука. Они су рђави, завидни, непоштени, покварени. Иначе, не нађе се ниједан споменик на коме је уписано да је неко био јатак. Нико се јатаклуком, нечасном работом, није узносио. (Из сличних разлога, нема споменика ни потајницама, доушницима полиције). Читајући споменике оних за које се зна да су били јатаци, подводници или слободњаџи,⁵¹ наћи ћемо да су то били

врло угледни и узорити људи! Намерник, кад чита надгробнике неких осведочених мајстора јатачког заната, помисли, ако словима верује, да су то биле рајске душе које ни мрава нису згазиле! Толико споменици могу, понекад, истину да прећуте. На надгробнику ненадмашеног јатака и наводника Недељка Игњатовића из Дљина пише да је он био ДИЧАН Србин! Спомен му се, пешчар, подлупио и осуо, па се остале „врлине“ овог „дичног“ Србина не виде. Неопштењена три слова „прв“ упућују на одредбе: први домаћин, први човек у селу, народни првак! Иначе, ако би се тражили дубљи корени зашто су се многи јатаци отиснули за зле путе, нашло би се да их је на то, као и хајдуке, натерала нека злосрећа. Запажа се да је неколико истакнутијих јатака и хајдучких саучесника било без деце, што се у патријархалном свету доживљавало као велика коб. И поменути Недељко из Дљина, јатак над јатацима, био је бездетан. Он је и послужио Светолику Ранковићу као прототип за злоумног јатака чича-Вују у роману „Горски цар“.⁵²

Пишући о хајдуцима из времена турске владавине, Вук Караџић је записао: „Што су гођ Турци бољи и мање зулума, то је мање ајдука; а што су гођ Турци гори, то је више ајдука.“⁵³ Ово Вуково опажања о зулуму као главном узрочнику одметања у хајдуке може се без остатка применити и на период после првог и другог устанка. Јер, престанком турске власти нису нестали хајдуци. Постојао је, дакле, неки нови, српски зулум који је шуме пунио одметницима. Уочава се да се хајдучија јављала у циклусима, који су се обично поклапали са циклусима зулумских режима. Тако је у време аутократске прве владавине кнеза Милоша Србија била „огрезла у хајдучији“. За време благог уставобранитељског режима хајдучија осетно јењава, да би у периоду друге владавине кнеза Михаила поново била у порасту. За време два последња Обреновића она поново достиже неслућене размере, јер и краљ Милан и краљ Александар засноваше владавину на полицијској стези. У њихово доба сељак је уз многе недаће „недржавне“ природе био оперећен притиском грубог административног апарата, злоупотребама среске власти, аутократским држањем капетана и писара, подвалама на изборима, све већим бројем пандура, сејмена и потајника. На зулум власти одговарало се зулумом из шуме. Браћа Солдатовићи, који су себе сматрали народним осветницима, убили су 1885. године начелника Матића што их је, док још нису били хајдуци, обедио за крађу и затворио, и што им је касније, као хајдуцима, злостављао породице. Социјалне неподобности изазивале су социјални отпор и бунт, који се, код хај-

дука, најчешће претварао у индивидуално крвиштво, лупештво и пљачку. Дакле, далеко од тога да је само наслеђена зла крв вукла планинце у одметачину од друштва, реда и закона, како су то неки мислили. Хајдуштво није искључива последица „устаничког атавизма“, „четничких навика“, „рђавих нарави“ и урођених криминогених импулса. Она је, бар исто толико, последица „рђавог“ друштвено-економског стања, неподобне „психолошке екологије“ и чудних политичких збивања. Урођеном склоношћу за одметање и хајдучком ћуди планинских горштака не може се тумачити масовност хајдучије у овом делу Србије. Додуше, западна Србија је скоро цела насељена узрујаним динарским типовима, који, због плаховите и несређене нарави, брзо и за малу неправду потржу руку за силав. По Љубомиру Павловићу, у ужичкој Црној Гори седамдесет фамилија по старини води порекло од хајдука!⁵⁴ Само их у Гостиници, под Јеловом гором, има петнаест! Из Гостинице је и страшни хајдук Јосовац.⁵⁵ Није нимало чудно што су у Јосовчево време лужничким селима честе погибије. Попови каранске парохије бележе тада почесто у књиге умрлих и овакве записе: „Погинуо од пушке“, „Убијен из пушке“, „Распорен ножем“, „Стрељан по судској одлуци“, „Убијен од зликоваца“, „Заклат од зликоваца“, „Убијен коцем“, „Убијен од потере“.

Занимљиво је, ради илустрације и потпунијег увида у хајдучке послове, поменути и како су попови у књиге умрлих бележили хајдучка убиства. Књиге умрлих су нека врста посмртних споменика са вишеструко корисним записима. Бележећи податке о покојницима, попови су били сувише ограничени захтевима формулара из „смртних“ књига, па су њихови записи кудикамо шкртији и стереотипнији од записа каменорезаца. У рубрици „Од какве је болести или којим начином умро“ попови су често уписивали лапидарне реченице: „Погинуо од пушке“, „Погибе од зликоваца“, „Убијен од разбојника“, итд. Овакве нас реченице остављају у недоумици, јер не казују да ли су жртве пале од хајдучке или нехајдучке руке. Временске одредбе тих убиства упућују нас и на хајдучка убиства, јер хајдуци су најчешће разбојничили ноћу, а попови су често бележили да се погибија баш десила „ноћи“, „пре поноћи“, „после поноћи“, „по поноћи“. Зашто су попови били непрецизни па нису диференцирали хајдучка од осталих убиства кад им је родбина убијених достављала убице? Зашто, на пример, карански прота Тадија за Витора Петровића, кога је убио Јосовац, само уписа: „Погинуо од пушке“? Могао је макар да напише „од пушке ајдучке“. Чега се плашио? Био је сигуран да му Јосовац

у књигу неће завиривати. Ипак, наилази се и на податке да се страдало од хајдука: „Убили га хајдуци“, „Погинуо од хајдука“, „Од зликоваца хајдука“, „Погинуо у потери хајдука“ и сл. Разумљиво је што се никад није наводило име убице, па ни хајдука. Црквена етика је то избегавала.

Србијом, на гробљима од Рудника до Јавора, оста траг хајдучких времена. Споменика хајдучких жртава је исувише. Али, биљега „горских царева“ готово да нема. Ко би им га и подизао? Јер, хајдуци су са кућом и породицом раскрстили. Познате су пословице „Хајдучке куће нема“ и „Управио кућом као хајдук“. Чим се у шуму одметне, кућа се раскући, а породица раздоми. „Хајдуци се не броје у људе друштва људскога“ — забележио је на једном месту Вук Караџић, мислећи, при том, на немогућност нормалног постојања породичног и друштвеног живота код отпадника од домаћих послова и брига. Кад хајдук погине, најближа се родбина, жигосана од власти као и хајдук, прићути, па о подизању споменика не сме ни да помишља. Ко зликовцу посмртно обележје да означи? Чиме на њему да се похвали?

Тамањени од пандурских, жандармских, потајничких и војничких потера, хајдуци су сахрањивани ван гробаља, тамо где их је и смрт затицала. На утринама, крај шума, међа. Или у кругу робијашница где су, робујући, скончавали. Неки, које у потерама потукоше, или, ухваћене, стрелаше, осташе на Сарића Осоју, Алваџиници, Руји... и тамо им гробови само у називима осташе. Познато је хајдучко гробље на Сарића Осоју изнад Ужица, на коме је први сахрањен хајдук Јевђовић, а потом браћа Познановићи и Владимир Равић Јевђић. Спомен на хајдуке задржао се и у називима појединих топонима. Постоје хајдучке воде, хајдучке чесме, хајдучке пећине и стене. Одоше страшни хајдуци под земљу без надгробних знакова, а своја имена оставише на туђим споменицима. Да о њима говоре и суде туђа уста. А шта би било да они, или њихова родбина, прозборе о себи и другима? Нашло би се да то беху махом велики злосрећници. Свакога су неки љути белаји од куће дизали и против људи оријентисали. Неуспели у животу, социјално неприлагођени и неприхваћени, са урођеним или стеченим оптерећењима и манама, узапћени са свих страна — ови одбаченици од друштва покушавали су злорадом да се потврђују. Митар Колар је био пука сиротиња. Војку Тимотијевићу је живот загорчавала маћеха. Сима Милинковића је све погађало. Без

родитеља, а сиромашан, гутлав и шкрофулозан. Гвозден Видојевић је био убоги досељеник, скитач, слуга и лопов. И тако даље.

Споменик хајдуку је — случајност. Нађоше се само четири камена сведока хајдучка. Хајдуку Петронију Вранићу споменик је на буарском гробљу, на Ћетеништу, до самог пута што води на Јелову гору. На том скромном, од сињевачког камена, споменичку једноставан је запис: „Петроније Вранић из Буара поживио 26 год, а погину као хајдук 25. јуна 1891. г. у селу Добрињи. Овај спомен подиже брат Василије и мајка Симуна“.

Следећи запис, изузетно ганутљив, саопшти разлог одласка у хајдуке. А разлог је тако људски болан да служи као најбоља одбрана хајдука. Родбина је правдала одметника, изазивала код намерника сажаљење. Почујмо цео запис о худом златиборском хајдуку: „Светозар Маринковић из Равни живео је 25 г. часно. Потрешен смрћу његове млађане дечице: Драгољубом и Богољубом доби душевну болест. Побеге од своје куће и као оглашени хајдук погину 21. нов. 1894. г. Спомен подигоше мајка Јована, брат Лазар и жена Анка.“ Злехуда судба оте Светозару оба нејака чеда, па се он, болом престашен и тугом избезумљен, без икакве наде у нормалан породични живот, одврже од куће да онако, убијен несрећом, без циља безвија по златиборским шумама. Да нападом на друге јад свој убија. И алкохолем се помагао: да мртве синчиће, у пијанству, оживљава. Припитог га и жандармска патрола затекла, у шуми, близу своје куће. Ту је Светозар, полупијан, заспао са два своја друга и тако га на спавању, у зору, жандармски куршуми стигли.

Трећи споменик хајдуку је у чачанској Жежевици. То је мрки успуташ, без речи, Сретену Цоковцу. Овом немирном досељенику из Старе Србије, који се убрзо по доласку у Драгачево похајдучи, биљег над гробом подигоше брат, или јатак, и оставише га потпуно немог. Никакве податке не саопштише ни о хајдуку, ни о себи.⁵⁶

Најзад, на једном гробљацу у Гојној Гори помену се један од последњих српских хајдука—комита: Исидор Бајић. На њему епитаф почиње: „Хајдук Бајић Исидор...“ Прва реч: хајдук. Родбина се хајдуком хвалила, поносила. Знала је да ће оно „хајдук“ бити чувеније и дуговечније од домаћин, земљорадник, кмет, председник. Исидор беше после помиловања тридесетак година миран и примеран земљоделац и умре тек 1957. године, али се не заборави његово обележје из млађих дана. Не говори ли и то нешто о позитивном односу сеоског човека према хајдуштву? . . .

Пошто су хајдучки споменици изузетно ретко подизани, клесари нису имали никакву шансу да о судбини самих хајдука нешто више проговоре. Али, оно што нису могли клесари, учинили су попови, који су у књигама умрлих оставили драгоцене успомене на живот и последње тренутке хајдука. Ти поповски записи су одлична надокнада за непостојеће хајдучке епитафе, јер су по начину казивања толико слични епитафном изражавању да би се многи од њих комотно могли сматрати епитафима само да су, уместо у књиге „умрлушчих“, уклесани на надгробне каменове. Посмотримо поповска сведочанства о крају деветорице мање познатих хајдука, чија се имена, иначе, на споменицима не налазе. Карански парох Тадија Костић забележио је основне генералије за три хајдука из своје парохије. Тиосав Познанивић убијен је 1887. године „пре по ноћи“, а сахрањен „у хајдучком гробљу код Ужица“... „Тиосав је се био одметнуо у хајдуке и као такав оглашен је од власти. Опојат је по одобрењу више духовне власти.“ Владимир Равић Јевђић је 1888. „убијен из пушке... пре по ноћи“ и сахрањен „у хајдучком гробљу више Ужица“. Борисав Познанивић је (1889) „стрељан по судској одлуци... на хајдучко гробље до Ужица... пре подне... Исповедио се. Опојат по одобрењу архијерејске власти.“ О четвртом хајдуку, Тихомиру Ивановићу — Дику, забележио је поп Новица Тадић да је „убијен од потере... у Бачевцима ср. рачанском... по подне... По дозволи духовне власти опојат 22. децембра 1890. године.“ Као зликовци и злотвори, хајдуци су сматрани великим грешницима који су се дрзнули да чине богомрска дела, па се за њих, као и за самоубице, обавезно тражило одобрење да могу бити опојани... Подаци о крају петорице хајдука убележени су у књиге умрлих чачанске цркве.⁵⁷ Године 1883. умро је у окружној болници Радоје Салдатовић из Лисе, пошто су га претходно „ноћу сељаци премлатили“. Следеће године је Петар Обрадовић из Сивчине, „иначе Сконцуловић, оглашени ајдук, убијен од чувара код куће Вука Аџемовића у Заблаћу“. Прока Матковић из Трнаве, за кога је у рубрици „Место становања“ записано „Ајдуковао“, погинуо је у Вучковици 1885. Јосип Ковачевић из Мушића умро је „од тбц. у окр. затвору“ (1897), а Милисав Тошић — Ћенда, из Радоваца, убијен је од потере у Јанчићима (1898).

Свих ових девет хајдука завршили су врло млади. Тиосав и Владимир у 24, Прока у 25, Тихомир у 26, Јосип у 28, Радоје и Ћенда у 30, Борисав у 32, Сконцула у 36. А сви су хајдуци, уопште, гинули млади. Старих хајдука нема. Тек понеки претури тридесету. Крај им је преран и јадан, јаднији чак и од краја њихових жртава.

Надгробни записи о хајдуцима и њиховим злоделима много говоре не само о хајдуштву као специфичном друштвено-политичком феномену, него и о општем профилу друштвеног и политичког бића нашег села у прошлости. Они су драгоценост сведочанство о једном суровом виду живота и менталитета нашег човека, које нас одводи у тамнило патријархалног села у коме се непрестано дешавају врло „непатријархални“ догађаји. Сељачка Србија сама пролива сопствену крв, јер не може олако да стане на пут војевању хајдучких пустошника, насилника и разбојника. Тек што посече корен једних непокорника, дрзника и безаконика, јаве се дружине нових бојдија, бусијаша и похарника. Оштре противуречности убрзаног друштвеног, економског и политичког развоја српског села, и друштва у целини, често су стварале погодне прилике да неко крене непожељном странпутицом. А реч хајдук, по првобитном, коренском значењу, на арапском, означава баш човека који је скренуо с правог пута.

НАПОМЕНЕ

1. Сви записи у овом раду су у оригиналном облику, само су велика слова и интерпункција усаглашени са захтевима савременог правописа. Записи писани превуковском азбуком транскрибовани су у духу савременог начина писања.
2. Љубомир Павловић: Ужичка Црна Гора, Српски етнографски зборник, књига 34, Београд, 1925, стр. 95—96.
3. Данило Вуловић: Књажевска канцеларија, I књига, Београд, 1953, стр. 182—183.
4. Бранко Перуничкић: Чачак и Горњи Милановац, I књига, Чачак, 1968, стр. 117.
5. Исти: наведено дело, стр. 248—249.
6. Исти: наведено дело, стр. 508—510.
7. Исти: наведено дело, стр. 699.
8. Исти: наведено дело, II књига, стр. 265—267.
9. Жандарм Милун Јовичић, Драгачевац, придружио се крајем 1887. године хајдучкој групи Петронија Вранића у којој је била и Петронијева сестра — хајдучица Анка. Милун је хајдуковао три и по године и заједно погинуо са Анком, Петронијем и Толлом Ивановићем 1891. године у Доњој Добрињи. (Раде Познановић: Страшни хајдук Јосовац, фелџон у „Вечерњим новостима“ од 18. V — 11. VI 1966).
10. Раде Познановић: наведено дело.
11. У овом раду се неће говорити о разним зликовцима нехајдуцима. О преступницима и убицама нехајдучког соја аутор говори у посебном раду (у рукопису).
12. Сви датуми погибија хајдучких жртава и хајдука у овом раду су по старом календару.

13. Хајдук Веселин Савић из Високе хајдуковао је у дружини харамбаше Николе Јевђовића.
14. Милоша су убили, због неких комшијских зађевица, хајдуци браћа Ивановићи, Толе и Дико.
15. Јелесије Белчевић (презиме је на споменику нетачно убележено) био је 1869. године уцењен са шездесет дуката. (Стеван Игњић: Ивањица, Београд, 1972, стр. 91).
16. Војимир Дуканац из Вучковице каже да је Милосав изгубио живот што је, кад су га сељаци питали како њему Солдатовићи не узму паре, рекао: „Ја сам пашчад омамио.“
17. Споменик Илији Бошњакковићу налази се, обаљен, у порти цркве у Мачкату.
18. Година напада на Илију је погрешно на споменику наведена. Напад се одиграо 20. маја 1895. године, пре подне. (Пера Тодоровић: Хајдуција, Додатак Малим новинама, бр. 26, од 29. IX 1897).
19. У писму које су хајдуци дали опљачканом Илији да га преда начелнику среза драгачевског стоји да су му однели „сто банака“. (Пера Тодоровић: наведено дело, бр. 26 од 29. IX 1897).
20. Гугаљ је село у близини Пожеге, па се по њему и општина звала.
21. Епитаф о хајдучком нападу на Танасија налази се на споменику у Миросаљцима, на Вранића гробљу.
22. Запис о погибији Максима буљубаше погрешно је наведен у књизи Матије Мурка „Трагом српско-хрватске народне епике“. Тамо он гласи: „Овдје почива Максим Лаушевић, чувени буљубаша Јаворске границе, који је одолио Турцима, али су га године 1880. убили домаћи хајдуци“. Као што се види, запис је произвољно, по сећању, забележен.
23. Лужничка села су у сливу речице Лужнице, десне притоке Скрапежа.
24. На споменику пише да је Вељко убијен 1883, што је погрешно. Из извештаја начелника Браловића види се да је убиство извршено 1885. године.
25. Бранко Перуничкић: наведено дело, књига II, стр. 290.
26. Лорет је село у близини Пожеге.
- 27, 28, 29. Стеван Игњић: Ужице и околина 1862—1914, Београд, 1967.
30. Пера Тодоровић: наведено дело.
31. За Милића Маћанина нема писаних извора да је био од власти оглашен за хајдука, али по тврђењу Радована М. Маринковића, новинара „Чачанског гласа“, који одлично познаје прошлост Драгачева, а Горачића посебно, Маћанин се може са сигурношћу сматрати правим хајдуком.
32. Кумановски комити је назив за четнике који су пред балканске ратове деловали на ширем подручју кумановског краја.
33. За Витора је тијањски парох Младен Поповић забележио у књизи умрлих: „Погинуо од комита“.
34. Те године су званично основане радикалска, напредњачка и либерална странка са писаним програмима и статутима.
35. Урош Оцокољић: Караџа, рукопис, својина Ранка Оцокољића, свештеника.
36. Јеремија Јоровић није био оглашени хајдук. Његов син Миљко је, као радикал, погинуо у горачићкој буни, па је Јеремија био јако мотивисан да, светећи се Драгићу, освети сина.
37. Велисав Јањић: „Осамнајест жртви“, стр. 58.
38. Велисав Јањић: наведено дело, стр. 63.
39. Епитаф сам добио од Радована М. Маринковића, новинара „Ча-

- чанског гласа“. Епитаф се налази на Страњанском гробљу у Горачићима.
40. Пера Тодоровић: наведено дело, бр. 46, 19. X 1897.
41. Радикали су либерале погрдно називали курцонима по њиховом вођи Јовану Ристићу, названом Кир—Цон.
42. Тако су хајдуци, и сељаци, називали Милана Васиљевића, капетана среза црногорског, са седиштем у Косјерићу.
43. Пера Тодоровић у својој „Хајдучији“ погрешно, уместо Јанка, помиње Василија Божовића. (бр. 24 од 27. IX 1897).
44. На хајдучком процесу у Чачку, Бркић је казао председнику суда: „Ја вам ево отворено кажем, ја сам нарочито убијао напредњаке и либерале... Зато што су ме они и отерали у хајдуке“. Он се у поменутом писму Белом Мемеду потписао као „председник суда напредњачке и либералне странке“. (Пера Тодоровић: наведено дело, бр. 5 од 8. IX и бр. 46 од 19. X 1897).
45. Требало би разликовати партијске од друмских хајдука, пљачкаша, мада је то врло тешко учинити пошто су се и партијски хајдуци бавили отимачином. Хајдуци пљачкаши су хајдуци разбојничког, лоповског типа, којима је хајдучија искључиво служила као начин привређивања. Углавном, већина хајдука о којима је реч у овом раду су, у основи, разбојничког, пожарничког типа и за мало кога би се могло рећи да је јунак. Више би им кудикамо пристајао немачки назив Раубер (разбојник) него Хелд (јунак). Уосталом, у неколиким записима они се и помињу као разбојници.
46. На Бркићевом печату је писало: „Милан Бркић 1895 у гори зеленој — цар горе“.
47. Пера Тодоровић: наведено дело.
48. Вук Караџић: Српске народне пословице, Београд, 1969, стр. 205.
49. Ово потврђују и неки полицијски извештаји у којима се каже да је хајдучија „зло укорењено у народу“, да „народу је дика што држи и чува хајдука“, да се са утамањивањем хајдука „код поквареног света, који их крије“ тешко пита може учинити, да се хајдуковању не може стати на пут „услед силних и добро извежбаних јатака и саучесника“.
50. Вук Караџић: Српска историја нашег времена, Београд, 1969, стр. 174.
51. Слободњаци је назив за људе који хајдуцима служе као извидница, да намиришћу потере и потајнике, да подведу хајдуке куда је најлакше ударити на нечију кућу.
52. Велибор Глигорић: Српски реалисти, Београд, 1956, стр. 222—223.
53. Вук Караџић: наведено дело, стр. 54.
54. Љубомир Павловић: наведено дело.
55. Јосовац је најбољи пример хајдука за кога би се смело рећи да је био оптерећен наслеђеним криминогеним набојима. Он је пре одметања у хајдуке био касапин. По Фројдовој психоаналитичкој теорији, људи са агресивним, „злочиначким“ тенденцијама несвесно бирају занимања у којима те тенденције могу да задовоље. Јосовац је могао у клању стоке, и гледању њене крви, да, несвесно, смирује своје тамне убилачке пулсије. Кад му је касапска радња пропала, он је прешао на убијање људи! Морао је нешто да „касапи“!
56. По Пери Тодоровићу, Цоковцу је споменик подигао брат, али Рисим Рисимовић из Зеока, који се оженио Цоковчевом синовicom и наследио Цоковчево имање, тврди да је споменик подигао неко од јатака.
57. Податке сам добио од новинара „Чачанског гласа“ Мила Мојсиловића.

NOTES SUR LES HAÏDOUKS

En Serbie de l'Ouest, au XIXe siècle, les bandes de Haïdouks (1) étaient particulièrement nombreuses. De Karadorđe au dernier des Obrenović, on pouvait les croiser de la Morava à la Drina de Maljena à Javors.

Les stèles funéraires de cette partie de la Serbie, surtout celles des villages de la région d'Užica et de Čačak témoignent assez de l'époque des Haïdouks. Les récits relatant les actions de ces derniers — gravés sur les pierres tombales — datent le plus souvent de l'époque allant de 1860 à 1918. Mais c'est durant le règne des deux rois Obrenović, Milan et Alexandre qu'on les retrouve le plus souvent. Les inscriptions mentionnent les noms de Haïdouks célèbres dans toute la Serbie (Jevđović, Josovac, Braća Soldatović, Brkić, Vojko, Karaklaja) mais également les noms de ceux dont la gloire ne dépassa pas celle de leur département. La plupart des écrits sur les victimes des Haïdouks indiquent l'endroit, l'époque et la façon dont elles ont été exécutées, et sur certains, la raison du meurtre et la manière dont elles furent torturées. Les têtes volaient jour et nuit, et les crimes étaient accomplis sur la route, mais aussi dans les champs et les maisons. Les victimes étaient en général des propriétaires terriens et des commerçants, des leaders locaux, des présidents de communes et des serfs. Les Haïdouks attaquaient pour voler, pour se venger ou pour des raisons politiques. C'est après 1831, lorsque furent fondés officiellement les partis radicaux, libéraux et progressistes que firent leur apparition les Haïdouks politiques qui, pour le compte des radicaux, assassinaient les libéraux et les progressistes les plus connus, représentants des partis «au pouvoir». D'après les épitaphes gravées sur les tombeaux, les victimes nous sont présentées comme ayant de hautes qualités morales et les Haïdouks comme des individus de sac et de corde, des bandits, des vauriens sans scrupules, etc... Sur certaines stèles, on mentionne les intentions dans lesquelles les Haïdouks commirent leurs crimes et leurs vols.

Les inscriptions tombales nous donnent des indications non seulement sur les Haïdouks en tant que phénomène social et politique bien spécifique, mais également sur le profil général de l'individu dans le contexte social de la campagne serbe d'autrefois. Ils sont le témoignage précieux d'une époque dure et sans pitié et de la mentalité de notre paysan, nous ramenant dans l'obscurité du village patriarcal, dans lequel se passent sans arrêt des événements pas du tout «patriarchaux». La Serbie paysanne versa son propre sang, n'étant pas en état de barrer la route aux actes de banditisme des Haïdouks, des hors-la-loi et des criminels.

Radojko NIKOLIĆ

(1) Haïdouk: Au départ les Haïdouks étaient des patriotes serbes héros de la résistance contre la domination turque. Malheureusement certains d'entre eux n'étaient en fait que des bandits de grand chemin.

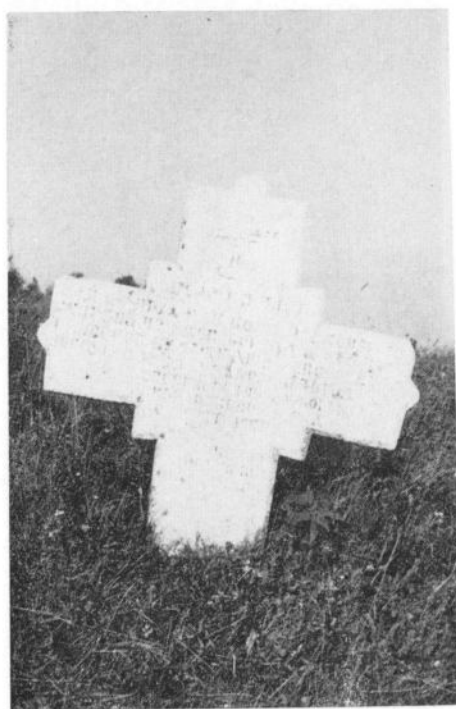

Сл. 1. Споменик кмета Новака Петаковића из Дубраве који је погинуо „невидно од ајдука“ 1867.

Сл. 2. Детаљ споменика Петра Срећковића, председника липанске општине, кога је 1869. разбојнички опљачкао хајдук Никола Јевђовић.

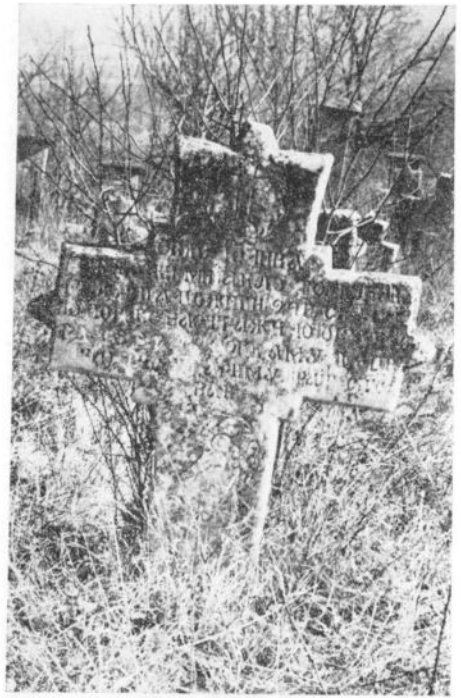
Сл. 3. Споменик Буљубаше јаворске границе Максима Лаушевића из Васиљевића, кога су 1880. године убили хајдуци Милан Шишак и Јован Брашњо.

Сл. 4. Споменик Љубомира Веселичића из Миоковаца кога је убио хајдук Станисав Сипић 1884.

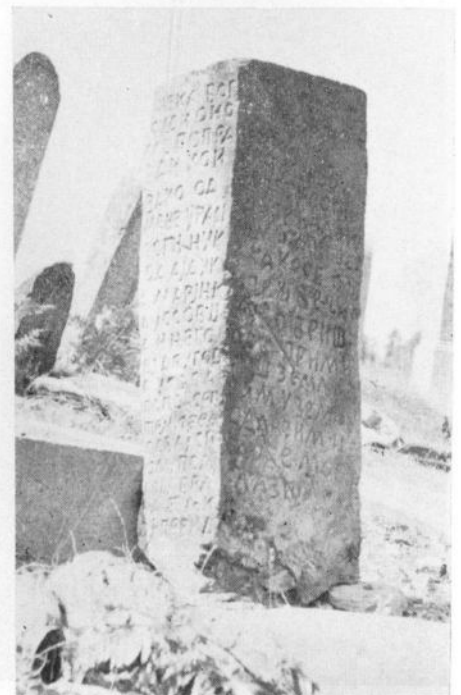
Сл. 5. Споменик Јована Томовића из Ласца који „од непријатеља гроски хајдука мучен је бијо 1884. г.“

Сл. 6. Споменик Мијаила Томовића из Ласца који је погинуо „случајно на стражи“ 1887. године.

Сл. 7. Бочна страна споменика Таназија Милосављевића, председника суда општине миросаљачке, која су 1886. смртно ранили хајдуци браћа Солдатовићи.

Сл. 8. Споменик Витора Петровића из Гостинице који је 1888. погинуо од хајдука Маринка Јосовца и његових другова.

Сл. 9. Споменици браћи Ђебињима, Ивану и Богосаву, из Маковишта, које је убио хајдук Маринко Јосовац 1889.

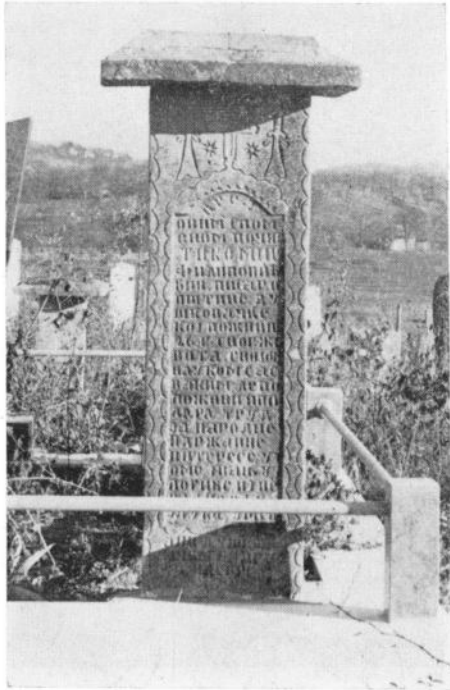
Сл. 10. Споменик Драгоја Благојевића из Табановића који је погинуо у Добрињу 1891. „од хајдука Вранића и његовог друштва“.

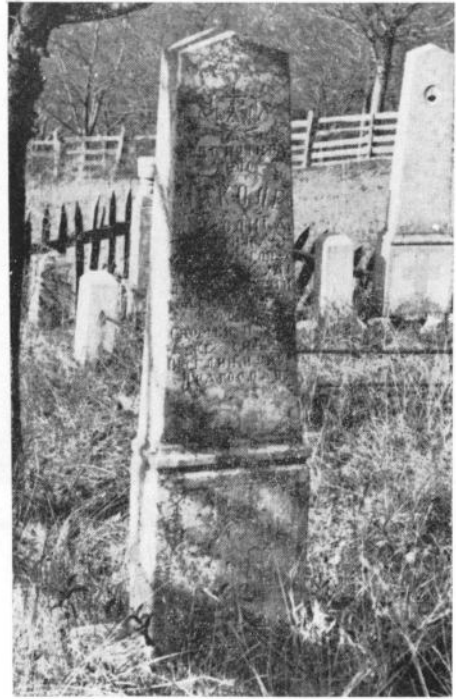
Сл. 11. Споменик Драгића Драшковића из Горачића кога су 1894. убили хајдук Миљко Мунитлак и његов „саучесник“ Јеремија Јоровић.

Сл. 12. Споменици жртвама душковачког покоља који су извршили хајдуци Милан Бркић, Војко Тимотијевић и Дмитар Колар „на Други васкрс“ 1895. год.
 а) Споменик председника душковачке општине Уроша Филиповића

Сл. 12б Споменик писара душковачке општине Тикомира Филиповића

Сл. 12ц Споменик дућанице Николе Николића

Сл. 13. Споменик Јанка Божовића из Субјела кога је 1895. убио хајдук Милан Бркић са својим друштвом.

Сл. 14. Споменик Илије Нешовановића из Пухова кога је 1895. опљачкао „чувени зликовац и харамбаша Бркић са својо 4 друга“.

Сл. 15. Споменик Јеврема Сретеновића, председника гугаљске општине, кога су 1895. убили хајдуци Војко Тимотијевић, Илија Павловић, Милан Бркић, Дмитар Колар и Дмитар Трифуновић.

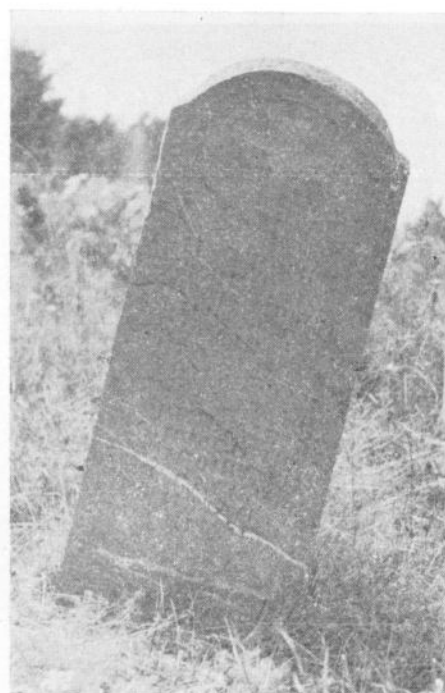
Сл. 16. Споменик Љубомира Веселиновића из Коштуниха који је 1898. убијен од хајдука Николаје Ђатовића и Дмитра Милићевића.

Сл. 17. Детаљ споменика Стевана Војиновића, председника дубачке општине, кога је 1907. убио хајдук Радоје Караца.

Сл. 18. Споменик чувеног хајдучког јатака Недељка Игњатовића из Дљина.

Сл. 19. Споменик хајдука Петронија Вранића у Буару (погиноу 1891).

Сл. 20. Споменик хајдука Сретена Цоковца у Жељевици (погиноу 1895).

Сл. 21. Споменик хајдука Светозара Маринковића, у Равнима.